

Edin Tabak,¹ Damir Kukić²

Univerzitet u Zenici, Filozofski fakultet, Zmaja od Bosne 56, BA–72000 Zenica

¹ edin.tabak@ff.unze.ba, ² damir.kukic@pf.unze.ba

Akter-mreža teorija

Alternativni pristup razumijevanju tržišta

Sažetak

Mnoge su ekonomske teorije bazirane na pretpostavci da su pravila tržišta rezultat »prirodne« težnje racionalnih pojedinaca da ispune svoje osobne interese te da takvi »prirodni zakoni« omogućuju tržištu da se samo regulira. Na drugoj strani, njihovi kritičari inzistiraju na većoj ulozi društva i države u reguliranju tržišta. Razlike između ova dva tabora su očigledne: prva se razlika temelji na racionalnom pojedincu, a druga na ukorijenjenosti tržišta u društveni i politički kontekst. Jedni smatraju da tržišni zakoni proizlaze iz ljudske prirode, a drugi da proizlaze iz društveno-političkih normi. Međutim, oba se pristupa baziraju na modernističkim dihotomijama između subjekta i objekta, pojedinca i kolektiva, prirode i društva, što im onemogućuje da predstavu svu kompleksnost umrežavanja heterogenih aktera u tržište. Ovaj tekst će predstaviti akter-mreža teoriju kao jedan alternativni pristup razumijevanju tržišta. Takav pristup implicira da niti se tržište može samo-regulirati, niti ga država može regulirati. Tržište je radije viđeno kao akter-mreža u kojoj heterogeni akteri participiraju u njegovoj konstrukciji i održavanju.

Ključne riječi

akter-mreža teorija, performativnost, tržište, Michel Callon

Uvod

Veliki je dio ekonomskih teorija (od klasičnih, preko neoklasičnih, do neoliberalnih) utemeljen na pretpostavci da su pravila tržišta rezultat »prirodne« težnje racionalnih pojedinaca da ispune svoje osobne interese i da takvi »prirodni zakoni« omogućuju samoregulaciju tržišta.¹ Njihovi kritičari (kao na primjer, marksisti i keynesijanci), inzistiraju na većoj ulozi društva i države u reguliranju tržišta. Razlike su između ova dva tabora očigledne: prvi se temelji na racionalnom pojedincu, a drugi na ukorijenjenosti tržišta u društveni i politički kontekst. Jedni smatraju da tržišni zakoni proizlaze iz ljudske prirode, a drugi iz društveno-političkih normi. Jedan pristup je »premalno društven« (*undersocialized*), drugi je »suviše društven« (*oversocialized*) (Granovetter, 1985). Međutim, oba se pristupa temelje na modernističkim dihotomijama između subjekta i objekta, pojedinca i kolektiva, prirode i društva, što im onemogućava predstaviti svu kompleksnost umrežavanja heterogenih aktera u tržište. Razumijevanje jedne takve kompleksne mreže zahtijeva jedan ne-

1

Istraživanje za ovaj rad financirano je od strane programa EU (FP7) pod brojem PCIG14-GA-2013-630732.

esencijalistički pristup u kojemu identitet aktera nije predeterminiran i rezultat je umrežavanja.

Ovaj će rad predstaviti akter-mreža teoriju kao jedan alternativni pristup razumijevanju tržišta. U takvom pristupu, tržište nije viđeno kao prostor čiste racionalnosti vođene prirodnim zakonima, nego više kao performativni efekt kompleksnih relacija između heterogenih aktera. Istovremeno, tržište nije promatrano niti kao društvena konstrukcija jer je i samo društvo privremeni efekt istih onih relacija koje su omogućile performaciju tržišta. Takav pristup implicira slijedeće – niti se tržište može samo-regulirati, niti ga isključivo država može regulirati. Tržište je prije identificirano kao akter-mreža u kojoj heterogeni akteri (uključujući državu i racionalne pojedince sa svojim osobnim interesima, ali i tehnologiju, prirodu itd.) participiraju u njegovoj konstrukciji i održavanju. Tekst će prvo diskutirati razlike dominantnih ekonomskih teorija u pogledu njihovih temeljnih pretpostavki o ulozi pojedinca i društva u ekonomskoj praksi. Drugo će poglavlje predstaviti akter-mreža teoriju kao jedan potpuno različit pristup razumijevanju odnosa pojedinca i društva, determiniranosti akcije, uloge ne-ljudskih aktera, konstrukcije činjenica te odnosa akademskog teksta i realnosti koju predstavlja. Poslije toga, tekst će predstaviti jedan alternativni pristup razumijevanju ekonomije i tržišta, predložen od strane Michela Callona, jednog od ANT utemeljitelja. Konačno, tekst će ukazati na neke od mogućih implikacija ovakvog pristupa na ekonomsku teoriju i praksu.

Dihotomije u dominantnim ekonomskim teorijama

Wolff i Resnick (2012) smatraju da su tri sasvim različita i suprotstavljena pristupa ekonomskih teorija obilježile cijelo dvadeseto i početak dvadeset-prvog stoljeća: neoklasični, keynesijanski i marksistički ekonomski pristup. Oni tvrde da su se ova tri pristupa izmjenjivala kao dominantna paradigma poslije velikih svjetskih kriza, tijekom ekonomskih recesija, neoklasični pristup je slabio, dok su jačali keynesijanski i marksistički ekonomski pristupi i obrnuto. Keynesijanski je pristup preuzeo vodeću ulogu u ekonomskoj teoriji poslije velike depresije tridesetih godina prošlog stoljeća i držao je dominaciju do kraja sedamdesetih godina, kada dominaciju ponovo preuzima neoklasični pristup koji je dominirao do zadnje svjetske krize 2008. godine. Od tada (kao i poslije velike depresije), ponovo raste utjecaj keynesijanskog pristupa pa i marksizma kao »uvijek opasne« alternative neoklasičnom i keynesijanskom pristupu, ali i kapitalizmu samom po sebi.

Çalışkan i Callon (2009) sugeriraju da debata između ovih dominantnih ekonomskih pristupa reflektira razlike između formalizma i substantivizma unutar ekonomske antropologije, koje su bile instrumenti prilikom oblikovanja teoretskih pretpostavki o prirodi ekonomskih aktivnosti. Formalizam je blisko vezan uz neoklasičnu ekonomsku teoriju, s centralnim konceptom instrumentalne racionalnosti. Koncept pretpostavlja da pojedinci donose odluke i biraju između alternativnih sredstava kako bi maksimizirali njihovu korist s minimalnim učešćem i naporom. Ljudske zajednice se, dakle, mogu analizirati kao agregati pojedinaca koji donose odluke čije akcije uključuju kompromise između alternativnih ciljeva i raznih sredstava kojima se ti ciljevi mogu postići. Substantivizam je termin uveden od strane autora Karla Polanyija (1944.) koji je smatrao da se formalizam može koristiti samo u zapadnom društvu gdje su život i ekonomija organizirani na principu racionalnog izbora. Za razliku od zapadnog kapitalističkog društva, ne-kapitalistička (pred-indus-

trijaska) društva ne temelje se na tržišnoj razmjeni, nego na redistribuciji i recipročnosti, a to se ne može razumjeti kroz formalizam, nego samo kroz substantivizam. Dok se formalizam bazira na neoklasičnim ekonomskim teorijama, substantivizam za inspiraciju ima političku ekonomiju: temelj teoretskog okvira formalizma je racionalni pojedinac, a temelj substantivizma su društvo i društveni procesi (proizvodnja, distribucija i konzumacija). Pojam »ukorijenjenosti« (*embeddedness*) ekonomije u društvo se najčešće koristi da bi se objasnio ovaj pristup. Ekonomija nije odvojena ili distinktivna sfera, nego je ukorijenjena kako u ekonomske, tako i u ne-ekonomske institucije, gdje je tržište, kao i instrumentalna racionalnost koju promovira, samo jedan od mogućih aranžmana ekonomskih aktivnosti.

Ova debata bi se mogla čitati i kao debata između metodološkog individualizma i metodološkog holizma (kolektivizma). Dok je metodološki individualizam jako utjecao na neoklasičnu ekonomsku teoriju, za neke je metodološki holizam klasični temelj društvenih znanosti (Rainer, 2011:50). Agassi (1960) postavlja jasno razlike između ova dva pristupa: po metodološkom individualizmu samo pojedinci imaju namjere i interese (individualizam); za metodološki holizam, društvo je cjelina koja je veća od njenih dijelova (holizam). Za metodološki holizam, društvo uvjetuje individualne namjere (princip kolektivizma); za metodološki individualizam, pojedinci se ponašaju adekvatno njihovim namjerama u danim okolnostima (princip racionalnosti). Po metodološkom individualizmu, društveno uređenje je promjenljivo kao rezultat individualnih akcija; dok za metodološki holizam društveno uređenje određuje i ograničava individualno ponašanje. Metodološkom individualizmu se najčešće prigovara redukcionizam koji svodi društvene znanosti na psihološku analizu, nesposobnu da uključi institucije u teoretiziranje i objašnjenje, čime se prenaplašavaju individualna racionalnost i spontanost; metodološkom holizmu se prigovara da naplašavanjem institucionalnog i strukturalnog potpuno ignorira agenciju, a prenaplašava strukturalnu stabilnost (Rainer, 2011:50–51).

Sve ove debate ukazuju na probleme dominantnih ekonomskih teorija već na razini fundamentalnih pretpostavki o načinima na koje ekonomija i tržište funkcioniraju. Na jednoj strani, ekonomske su teorije koje se baziraju na pretpostavci da su pravila tržišta rezultat »prirodne« težnje racionalnih pojedinaca da ispune svoje osobne interese i da takvi »prirodni zakoni« omogućuju tržištu da se samo regulira. Na drugoj strani, njihovi kritičari inzistiraju na »društvenim zakonima« koji zahtijevaju veću ulogu društva i države u reguliranju tržišta. Granovetter (1985) smatra da je jedan pristup *undersocialized*, dok je drugi *oversocialized*, ali da oba pristupa padaju u istu zamku shvaćanja ponašanja kao predodređenog i shvaćanja individualnih kompetencija kao stabilnih, tako da je akter predodređen ili maksimiziranjem svog vlastitog interesa ili kulturnim propisima. Zbog toga Granovetter (1985:487) predlaže jedno »srednje tlo« s fokusom na društvene mreže, u kojemu sama mreža konfigurira ponašanje aktera, što postavlja društvene relacije kao bazu za ekonomsko ponašanje. Michel Callon (1999), jedan od utemeljitelja akter-mreža teorije, podržava Granovetterovu tvrdnju da je ekonomska akcija konfigurirana mrežom. Prema njemu, motivacija i ponašanje aktera nisu predodređeni, nego su konstruirani kroz mrežu drugih aktera. Međutim, njegova definicija aktera (koja uključuje ne samo ljudske nego i ne-ljudske aktere) fundamentalno se razlikuje od Granovetterove definicije (koja uključuje samo ljudske aktere). Jedna od osnovnih postavki akter-mreža teorije je i ta da društvo jest konstruirano, ali ne samo društveno konstruirano (Latour, 1999). Zbog toga je čak i Granovetterov društveni konstruktivizam *oversocialized* i kao takav nije u mogućnosti objasniti nastanak »kalkulativnih agenata« i »veliku podje-

lu« između agenata i dobara na tržištu (Callon, 1998). Razumijevanje takve kompleksne mreže kao što je tržište zahtijeva jedan pristup u kojemu identitet aktera nije predeterminiran, nego je rezultat umrežavanja. Callon će predložiti jedan takav pristup utemeljen na akter-mreža teoriji.

Akter-mreža teorija

Akter-mreža teorija, poznata i po engleskom akronimu ANT (Actor-Network Theory), a koji će se koristiti u daljem tekstu, pojavila se osamdesetih godina unutar sociologije znanosti i tehnologije. Njeni najpoznatiji predstavnici su Bruno Latour, Michael Callon i John Law. Na samom početku, Callon (1986a) je postavio tri metodološka principa ove teorije, a to su agnosticizam, generalizirana simetrija i princip slobodnog uvezivanja. Agnosticizam zagovara da se sve pretpostavke o prirodi mreža ili aktera trebaju napustiti i da ni jedna interpretacija ne bi trebala biti cenzurirana. Generalizirana simetrija zagovara korištenje istog tipa analize za sve elemente mreže, bilo da su prirodni ili društveni, ljudski ili ne-ljudski. Princip slobodnog uvezivanja napušta bilo kakvu distinkciju između društvenog i prirodnog te umjesto toga vidi ove distinkcije kao efekt aktivnosti u mreži.

ANT definira aktera kao bilo koju agenciju koja se može uvezati s drugim akterima, ili se može distancirati od njih. Akter može biti bilo što, uključujući ljude, životinje, biljke, organizacije, mašine, događaje, ideje, društvene pokrete, ministre, akumulatore, elektrode itd. Ovakvo tretiranje aktera ima prednost u drugim pristupima i izbjegavanju predodređivanja biti ljudi, prirode ili tehnologije. Akter je asocijacija heterogenih elemenata, tako da je svaki akter ujedno i pojednostavljena mreža (Law, 1992). Na isti način na koji se jedan akter sastoji od mreže asocijacija, tako i mreža može biti pojednostavljena da liči na jedinstvenog aktera (Law, 1992). Mreža je koncept a ne stvar, to je alatka pomoću koje se nešto opisuje, a ne nešto što je opisano (Latour, 2005). S ovim alatom je moguće opisati stvari koje nemaju ništa slično s oblikom mreže, kao na primjer program vlade ili simfonijski orkestar. Međutim, može se pričati o tehničkim mrežama, cestovnim mrežama, TV mrežama, satelitskim mrežama, a da se nikad ne opiše jedna ANT mreža (Latour, 2005:131). Callon (1986b) uvodi koncept akter-mreža u kojemu su pojmovi aktera i mreže ujedno i povezani i razdvojeni crticom. Dok crtica između aktera i mreže to možda čini teškim da se vidi, ANT nema namjeru uzeti poziciju u agencija-struktura debati, čak niti da prevlada tu kontradikciju (Latour, 1999). Umjesto toga, ANT ima strategiju da se naprosto usmjeri na relacije.

Latour (1993) smatra da dihotomije između agencije i strukture, ljudskih i ne-ljudskih aktera, subjekta i objekta, proizlaze iz modernističkog pristupa koji je karakterističan po svojstvenom paradoksu: dok modernisti u teoriji postavljaju svijet sastavljen od »čistog« reda objekata i subjekata, realni svijet je pun »nečistih« i isprepletenih entiteta. Prema njemu, modernistički pristupi dijele kozmos u jednu dualističku shemu između prirode/objekta i kulture/subjekta. Na polju prirode ili objekta postavljeni su ne-ljudski akteri, znanost i tehnologija; na polju subjekta ili kulture postavljeni su ljudski akteri, moć, politika i ideologija. Međutim, što više modernisti pokušavaju konstruirati taj »purificirani« svijet, oni sve više konstruiraju (doduše neslužbeno) hibride koji posreduju između prirode i kulture.

Multipliciranje agencija koje omogućuju akterima da djeluju u skladu je s temeljnim ANT metodološkim principima agnosticizma, generalizirane simetrije i principa slobodnog uvezivanja, pri čemu preusmjeruju fokus s fiksnih

objekata analize (na primjer, društvo, priroda, tehnologija, ekonomija itd.) na procese kroz koje se stvari konstituiraju kao »prirodne«, »društvene«, »tehno­loške«, »ekonomske« itd. Ovakvo preusmjeravanje fokusa analize strogo diferencira ANT u odnosu na postojeće pristupe razumijevanju ekonomije i tržišta, koje smo analizirali u prethodnom odjeljku. ANT odbacuje svaku apriornu pretpostavku o prirodi aktera i tretira ih simetrično bilo da su prirodni ili društveni, ljudski ili ne-ljudski akteri. Dakle, niti tržišta mogu biti tek rezultat »prirodne« težnje racionalnih pojedinaca da ispune svoje osobne interese, niti društvo može determinirati namjere tih aktera. ANT ne prihvaća ni formalizam i metodološki individualizam neoklasičnih ekonomskih teorija, ni substantivizam i metodološki holizam »društvenih« ekonomskih teorija. Michell Callon (1999), jedan od ANT utemeljitelja, smatra da temeljne pretpostavke ove teorije (a posebno »radikalna nedeterminiranost« u pogledu na ontologiju aktera i pripisivanje ne-ljudskim akterima da učestvuju u akciji) omogućavaju jedan alternativni pristup razumijevanju tržišta.

Michel Callon: jedan alternativni pristup razumijevanju tržišta

Od svih je ANT istraživača Michel Callon dao najveći doprinos u primjeni ANT teoretskih pretpostavki za izučavanje tržišta. Kao što smo vidjeli, on podržava Granovetterovu tvrdnju da je ekonomska akcija konfigurirana mrežom (Callon, 1999). Prema njemu, motivacija i ponašanje aktera nisu predodređeni, nego konstruirani kroz mrežu drugih aktera. Govoreći o ponašanju koje se prakticira na tržištu, on tvrdi da *homo economicus* zaista postoji, ali da to nije prirodno ljudsko stanje. U stvari je takav *homo economicus* oblikovan, uokviren i opskrbljen »protezama« koje mu pomažu u kalkulaciji (Callon, 1998). Upravo je ovaj izraz »proteza« ilustrativan za ono po čemu se Callon dramatično razlikuje od Granovettera, a to je simetrično tretiranje ljudskih i ne-ljudskih aktera u mreži. Da bi pojasnio da je kalkulativnost preduvjet za postojanje tržišta, Callon se služi frazom *disentangled objects*, što se može doslovce prevesti kao »otpetljani objekti«. Ovaj je pojam uveo Nicholas Thomas (1991) da bi definirao robu na tržištu kao objekte, osobe ili elemente koji su postavljeni u kontekst u kojem mogu imati cijenu tako što su odvojeni od bilo kakvih veza s proizvođačima, bivšim korisnicima ili prijašnjim kontekstom. Potpuno suprotno značenje ima fraza *entangled objects*, što se može doslovce prevesti kao zapetljani objekti, a odnosi se na objekte koji su isuviše uvezani i kontekstualizirani da bi mogli biti tržišni objekti. Da bi jedan takav objekt postao tržišni objekt, mora se odvojiti od svojih veza, mora se dekontekstualizirati, postati dakle *disentangled object* i tek tada mu se može izračunati cijena. Samo dekontekstualizirani objekti mogu postojati unutar tržišta, dok kontekstualizirani objekti moraju ostati izvan tržišta i time dolazimo do koncepta eksternalija.

Callon (1998) smatra da, kada razmatramo uvjete za postojanje tržišta, ne postoji prikladniji i korisniji koncept od eksternalija. Ovaj koncept se u ekonomiji koristi da bi se objasnio utjecaj jedne ekonomske transakcije između dvije strane na treću stranu koja nije pristala ili nije učestvovala u bilo kojoj ulozi u toj transakciji. Na primjer, ako tvornica zagađuje okolinu, efekt na okolinu se smatra eksternalijom. Kada ekonomski akteri određuju cijenu na tržištu, ovaj vanjski efekt ostavljen je van ekonomske transakcije. Međutim, ako postoji treća strana, na primjer građani koji će tvrditi da postoji efekt na njihovo zdravlje, moguć je pokušaj da se »internalizira eksternalija«. Neka vrsta regulacijske institucije može tražiti od tvornice da nadoknadi štetu i kada se stvore

nove regulacije, ova eksternalija će ući u tržišni mehanizam, te će time biti internalizirana. Međutim, Palmaas (2005) smatra da ovo nije jednostavan proces iz dva razloga. Prvo, eksternalije su subjektivno iskustvo i baviti se njima objektivno zahtijeva kompleksno mjerenje i prevođenje rezultata mjerenja (na primjer, efekt zagađenog zraka) u novčanu vrijednost. Drugo, internalizacija eksternalija zahtijeva regulatorne institucije, a što je opet duboko povezano s društveno-političkim odlukama. Dakle, mjerenje eksternalija i prevođenje mjera u novčanu vrijednost, kao i korištenje regulatornih mjera, procesi su društveno-političke naravi koji u velikoj mjeri ovise od moći koju imaju akteri uključeni u ove procese. A kako ekonomske teorije nisu najprikladnije za analizu društveno-političkih kompleksnosti eksternalija, Callon smatra da je to moment gdje ekonomska znanost treba pomoć društvenih znanosti.

Da bi objasnio ovaj proces internalizacije eksternalija, Callon se služi konceptima »okvira« i »prelijevanja«. Okvir razgraničava internalije i eksternalije u određenoj tržišnoj situaciji. Razgraničava ono što je izračunljivo od onog što je neizračunljivo. Uokviravanje je društveno-politički proces uspostavljanja tih granica i takav proces zahtijeva uspostavljanje alatki za definiranje eksternalija. Kada se, na primjer, od vlasnika tvornice traži da nadoknadi štetu građanima koji su oštećeni zagađenjem, ovo se postiže korištenjem sprava za mjerenje zagađenja, uspostavljanjem cijene odštete, načinom plaćanja i slično. Kada se zagađenje učini izračunljivim, ono se dovodi unutar okvira ekonomske transakcije. Ovo implicira da su okviri tržišta privremeni aranžmani jer se granice tržišta pomiču zbog toga što svako uspostavljanje okvira konstantno skreće pažnju na nove neistražene eksternalije. Callon naziva ovaj proces konstantnog razmatranja eksternalija »prelijevanje«. Preljevanja su eksternalije koje se pojavljuju oko objekata koji su upravo bili internalizirani. Prema Callonu, tržišta funkcioniraju zahvaljujući ovom razgraničavanju internalija (unutar okvira kalkulacije) i eksternalija (van okvira kalkulacije), što omogućava upravljanje eksternalijama, konstantno redefiniranje okvira i stvaranje prelijevanja.

Upravljanje eksternalijama je uobičajeno jedan politički proces. Na primjeru zagađenja, možemo vidjeti da to uključuje bilateralna pregovaranja između zagađivača i građana koji su žrtva posljedica zagađivanja. Takvo jedno pregovaranje podrazumijeva da obje strane imaju zajednički pogled na postojanje, prirodu i opseg eksternalija. Callon primjećuje da su ANT empirijski studiji pokazali da to nije uobičajen slučaj. Zajednica pogođena zagađenjem je najčešće prisiljena znanstveno dokazivati postojanje ove eksternalije, što zahtijeva sredstva, dakle tehnologiju za otkrivanje i mjerenje zagađenosti (eksternalije). To znači da se prelijevanje mora konstruirati prije nego je tržište ponovo uokvireno, što podrazumijeva značajne napore. Takvi napori proizvode znanje, tako što osvjetljavaju do tada nevidljive veze, ali isto tako i rekonfiguriran kolektiv u kome se o ovim, sada vidljivim i izračunljivim vezama, nanovo vode pregovori.

Postojanje objekata oko okvira tržišta nije nikad fiksirano, okviri se konstantno osporavaju i tržišta se stalno prelijevaju. Fligstein (2001) tvrdi da je stabilno tržište ono gdje su uloge nosioca i izazivača definirane i gdje postoji zajednička konceptualizacija hijerarhija i strategija, ali »stabilna tržišta su kao dvorci od pijeska, koja se grade, traju jedno vrijeme, ali na kraju su transformirani« (2001:90). U situacijama kada nema konsenzusa oko eksternalija, alatke za mjerenje su neophodne da se postigne konsenzus oko toga kako učiniti tržište izračunljivim, što čitavu situaciju čini jednim jako ispolitiziranim procesom. Takvi procesi uključuju debate između heterogenih aktera kao što su kompanije, novinari, nevladine i vladine organizacije, akademska zajednica itd., koje se služe heterogenim alatkama kao što su ekspertni tekstovi, sprave za mjerenje i

slično, a sve s ciljem da se stvore prelijevanja i da se traži konstruiranje specifičnog tržišnog aranžmana. Ovakve se debate nazivaju »hibridni forumi« (Callon, Lascoumbes i Barthe, 2009) koji posreduju između tržišnih i društvenih objekata. Callon tvrdi da s rapidnim razvojem znanosti i tehnologije, hibridni forumi postaju sve više hibridni jer raste raznolikost aktera i načina razmišljanja, što opet čini težim postizanje konsenzusa u debatama o okvirima tržišta.

Palmaas (2005) se pita je li ovaj Callonov pristup jedna »nova politička ekonomija« i uspoređuje je s drugim suvremenim alternativnim pristupima političkoj ekonomiji, kao što su feministička politička ekonomija (Gibson-Graham, 1996) i takozvani virtualizam kao »nova politička ekonomija« (Miller, 1998). On tvrdi da se Callonov pristup tržištu značajno razlikuje i od tradicionalnih i od novih alternativnih pristupa političke ekonomije. Callon je manje zainteresiran za prikladan nivo redistribucije zarada, ili bit naturalizirane teorije vrijednosti i rada te se više fokusira na samu konstrukciju pretpostavljenih »unutrašnjih zakona tržišta«. Za njega su tržišta uvijek otvorena za odbačene aktere. On tvrdi da dok se ekonomske znanosti bave uokviravanjem tržišta i dekontekstualizacijom aktera (jer bez toga tržišta ne mogu funkcionirati), sociolozi se trebaju baviti konfliktom i žrtvama koje ti procesi proizvode, a time dolazimo do njegove »teze performativnosti«.

Teza performativnosti originalno dolazi od koncepta »performativnih iskaza« koje je uveo Austin (1962), a koje se odnose na iskaze koji postaju istiniti kroz samo djelo iskazivanja. Oni se po tome razlikuju od konstatirajućih iskaza koji opisuju svijet na kojeg se referiraju. Primjeri konstatirajućih iskaza su »Pas je u svojoj kućici.«; »Zemlja je okrugla.«; »Voda ključa na 100 stupnjeva.« itd. Primjeri performativnih iskaza su »Ja te imenujem šefom ovog odjela.«; »Ja te osuđujem na deset godina zatvora.«; »Ja vas proglašavam vjenčanim« itd. U prvom slučaju, objekt je vanjski svijet, dok u drugom slučaju sam iskaz konstruira realnost koju opisuje tako da je biti vjenčan posljedica samog iskaza. Koncept performativnog iskaza dovodi u pitanje ideju da je funkcija jezika isključivo reprezentativna. Callon (2007) smatra da iako se Austin nije eksplicitno referirao na znanstveni diskurs, njegovi se argumenti poklapaju s nekim ANT pretpostavkama: znanstvene teorije, modeli i iskazi nisu konstatirajući nego su performativni, to jest, aktivno su angažirani spram realnosti koju opisuju.

Ukorijenjenost teze performativnosti u ANT reflektira se i kroz koncept »društveno-tehnološkog aranžmana« kojeg Callon uvodi da bi ukazao na isprepletenost diskurzivnog i materijalnog. Sam pojam akter-mreža koncept je koji ukazuje na relacije radije nego na strukture, tako da je neki entitet akter samo u relaciji s drugim entitetima. Akter je rezultat tih relacija. Akter-mreža je istovremeno i akter čija je uloga umrežavanje heterogenih elemenata i mreža koja ima sposobnost redefinirati i transformirati to od čega je izgrađena (Callon, 1987:93). To je, u biti, način da se poima i istražuje »radikalna relacionalnost« (Law, 2000). ANT je pristup koji se ne bazira na pred-postojećim kategorijama. Law (2000) ukazuje na to da je jedan od glavnih ANT argumenata da su svi entiteti inicijalno jednaki i nedeterminirani. To ne znači da razlike ne postoje, nego ako postoje to je zato što su stvorene u relacijama s drugim entitetima.

Specifično je shvaćanje ekonomskih tržišta od strane akter-mreža teorije omogućeno prema Callonu (1999) zbog dvije teoretske postavke ove teorije. Prva je »radikalna nedeterminiranost« u pogledu na ontologiju aktera (nepostojanje teorije aktera), a druga je pripisivanje ne-ljudskim akterima sudjelovanje u akciji. To nam omogućava vidjeti svako tržište kao rezultat operacija dekontekstualizacije, uokviravanja, internalizacije i eksternalizacije. ANT se ne bazira na nekoj stabilnoj teoriji, tako da veličina ili psihologija aktera,

njegov identitet i njegove motivacije za akciju nisu nikad predeterminirani. Prema ovome, ANT se radikalno razlikuje od drugih pristupa u društvenim znanostima jer nam takav pristup omogućava da se potpuno odmaknemo od sterilnih dihotomija u ekonomskim znanostima, kao što su debate između metodološkog individualizma i metodološkog holizma, kao i dihotomija između formalizma i substantivizma, a o kojima smo govorili u prvom poglavlju.

Da bi se razumjelo tržište, potrebno je, prema Callonu (1999), prvo razumjeti konstrukciju kalkulativnih aktera. Njegova metafora uokviravanja i eksternalizacije, koja uzima u obzir relacije koje čine mogućim zaključenje kalkulacije, razlikuje se od metafore ukorijenjenosti i društvene konstrukcije koja uzima u obzir neformalne relacije koje omogućuju kalkulativnost. U prvom slučaju, konfiguracija tržišnih relacija uzima se ozbiljno, dok se u drugom slučaju naglašavaju sva prelijevanja koja tržište ne može spriječiti. U prvom slučaju, *homo economicus* postoji (iako je takav *homo economicus* promjenljiv, konfiguriran, uokviren itd.); u drugom slučaju, *homo economicus* odbacuje se kao apstraktna izmišljotina. ANT pristup razumijevanju tržišta dakle drži da *homo economicus* postoji, ali to nije ne-historijska realnost koja može opisati skrivenu prirodu ljudskog bića. To je rezultat procesa uokviravanja koji mobilizira materijalnost i koji, kako smo vidjeli kroz »tezu performativnosti«, uključuje značajnu ulogu ekonomske znanosti koja performira ekonomsku praksu.

Teza performativnosti odbacuje distinkciju između ekonomske znanosti kao discipline i ekonomije kao stvari i ukazuje na ulogu ekonomske teorije u oblikovanju tržišta, čime se odbacuju esencijalizam i pozitivizam u konceptualizaciji tržišnih zakona. Callon (1998) tvrdi da tržišni zakoni nisu ni u prirodi ljudi i društva (čekajući znanstvenike da ih otkriju), niti su konstrukcije ili artefakti izumljeni od strane društvenih znanosti u nastojanju da pojednostave objašnjenje kompleksne realnosti. Oni su prije regularnosti koje proizlaze iz zajedničkih poteza ekonomske teorije i prakse, a odnose se na stabilizaciju specifičnih oblika organizacije tržišnih relacija i kao takve ograničene su u prostoru i vremenu. Bilo bi dakle »pogrešno govoriti o zakonima ili, još gore, o zakonima tržišta jer postoje samo privremeni i promjenljivi zakoni povezani sa specifičnim tržištima« (Callon, 1998:47).

Callon (1998) smatra da se performativnost ne odnosi samo na upletenost ekonomskih znanosti i ekonomije, nego i na društvene znanosti koje mogu dati doprinos organizaciji tržišta ukoliko izbjegnu dvije zamke. Prva je zamka potreba društvenih znanosti da obogate teoriju ekonomskih aktera. U suočavanju s »hladnim« ekonomskim teorijama agencije, personificiranom kroz *homo economicus* koncept, društvene znanosti imaju potrebu dati ovom simplificiranom i apstraktnom agentu »malo više duše i topline koja mu nedostaje« kroz mobiliziranje koncepta kao što su vrijednost, kultura, strast itd. Međutim, Callon tvrdi da se od društvenih znanosti ne očekuje obogaćeniji i kompleksniji *homo economicus*, nego razumijevanje njegove jednostavnosti.

Druga zamka društvenih znanosti u razumijevanju tržišta direktno proizlazi iz prve zamke, a odnosi se na odbijanje realnosti *homo economicus* aktera koji je potpuno racionalan i neuvezan s drugim akterima. Prva intuicija jednog sociologa je da »odbije ovaj redukcionizam da bi diskvalificirao jednu ekonomsku teoriju i predložio zamjenu s jednom drugom teorijom, sociologijom realnog čovjeka, uhvaćenom u mnoštvu veza koje konstituiraju njegovu društvenost i, dakle, njegov humanitet« (Callon, 1998:51). Prema Callonu, ova je strategija još manje uvjerljiva nego strategija obogaćivanja ekonomskog agenta. Dok se za prvu strategiju (bliskoj neoklasičnom i neoliberalnom ekonomskom pristupu) može reći da je *undersocialized*, za drugu (blisku keynesijanizmu i

marksizmu) se može reći da je *oversocialized*. Callon misli da obje strategije pažljivo izbjegavaju jedino pitanje koje je vrijedno postaviti, a to je kako se može objasniti pojava i oblikovanje kalkulativnih agencija, tako da u oba slučaja *homo economicus* ostaje čista fikcija.

Međutim, cijeli Callonov pristup, kao što smo vidjeli, potvrđuje da *homo economicus* postoji. Postoji u raznim oblicima, a njegove veze su brojne i razgrnate. Međutim, ne može se reći da postoji u prirodnom stanju jer je oblikovan, uokviren i opskrbljen »alatima« koje mu pomažu u kalkulaciji, a koje su uglavnom proizvod ekonomske znanosti. Ovakav stav otvara nove horizonte za društvene znanosti jer nije više stvar u tome da se »vrti duša« dehumaniziranom ekonomskom agentu, niti da se odbaci i sama ideja njegovog postojanja. Stvar je u tome da se istraži raznovrsnost kalkulativnih agencija, njihovi oblici i distribucija, a time i raznovrsnost organiziranih tržišta. Tržište više nije »hladni monstrum« koji nameće svoje zakone i procedure, nego je mnogostrani, raznolik, razvojni uređaj kojem društvene i ekonomske znanosti, kao i sami akteri, pomažu da se rekonfigurira. Callonova konceptualizacija ekonomije, bazirana na akter-mreža teoriji, pruža jedan potpuno alternativan pristup razumijevanju tržišta, što može imati mnoge implikacije na društveno-političke i ekonomske analize. Dvije su najvažnije implikacije otvaranje novih načina izučavanja tržišta i ekonomije te kreiranje jednog alternativnog pristupa razumijevanju intervencija države i društva u tržišne procese.

Implikacije na ekonomsku teoriju i praksu

Razlike između Callonove teze performativnosti i drugih sličnih koncepata koje smo diskutirali u prethodnom odjeljku ukazuju na široko polje za nove načine izučavanja ekonomije i tržišta. Callonova teza drži da ekonomska znanost ne determinira tržišta, nego tek doprinosi konstruiranju realnosti koju opisuje. Ekonomska znanost ne performira tržišta u izolaciji, nego u kontekstu drugih heterogenih aktera. Ekonomska znanost sama po sebi nije dovoljna da stvori tržište, »potrebna je ali ne i dovoljna« (Christophers, 2014:19). Ekonomija i tržište su privremeni rezultat historijskih konflikata i borbe za moć, između različitih programa, uključujući programe ekonomske znanosti (Callon, 2007). Kao što smo vidjeli, jedna od osnovnih ANT postavki je da preusmjerava fokus s fiksnih objekata analize (npr. ekonomija, društvo, priroda) na procese koji konstituiraju i stabiliziraju ove objekte. ANT usmjerava pažnju na procese kroz koje stvari postaju »ekonomske«, »društvene« ili »prirodne«. U domeni ekonomije, Çaliskan and Callon (2009; 2010) usmjeravaju pažnju na procese »ekonomizacije« tako što preusmjeruju fokus s imenice »ekonomija« na pridjev »ekonomski«. Ekonomizaciju definiraju kao procese kroz koje su ponašanja, organizacije, institucije i generalno objekti konstituirani kao »ekonomski«, a takvi procesi uključuju heterogene elemente kao što su pravila i konvencije, tehnički uređaji, metrologijski instrumenti, logistička infrastruktura, ali i tekst, diskursi i narativi. Da bi ispitali što ovakav pristup može donijeti ekonomskim istraživanjima, oni su se ograničili na koncept »marketizacije« koji je jedan od mnogih oblika ekonomizacije. Sama njihova definicija tržišta (marketa) kao aranžmana koji je konfiguriran tijekom procesa marketizacije otvara pitanje identificiranja elemenata koji determiniraju raznovrsnost tržišta. Njihova diskusija o pet fokalnih točaka za istraživanje (tržišna dobra, tržišne agencije, tržišni kontakti, određivanje cijene i dizajn tržišta) snažno ilustrira samo neke teme koje se otvaraju za nove načine izučavanja tržišta.

Koncepti društveno-tehnoloških aranžmana i teza performativnosti također otvaraju novi pristup razumijevanju jedne stare i konstantne debate o interveniranju države (i općenito politike) na tržište. Jedna od najznačajnijih implikacija ANT pristupa tržištu je taj da se tržište ne može samo-regulirati i da ga država ne može regulirati. Tržište nije vođeno mističnom »nevidljivom rukom« nekakvih »prirodnih tržišnih zakona« u kojem racionalni pojedinci (bez emocija i strasti) nalaze ostvarenje svojih osobnih interesa. Ali to ne znači da *homo economicus* ne postoji. Naprotiv, Callonov pristup jasno ukazuje da *homo economicus* postoji u raznim oblicima, ali njegovo postojanje nije prirodno nego je rezultat uokviravanja i konstrukcije, što ga opskrbljuje protezama koje ga osposobljavaju za kalkulaciju. Ovo uokviravanje je neophodno za samo postojanje tržišta. Bez definiranja što je kalkulativno i čemu se može odrediti cijena, ne može se niti dizajnirati niti održavati tržište. Ovakva neophodnost dekontekstualizacije objekata za postojanje tržišta nas može navesti na ideju da ja Callonov pristup jedan formalistički pristup bliskiji metodičkom individualizmu neoklasičnih ili neoliberalnih ekonomski pristupa koji se kategorički protive bilo kakvom državnom intervencionizmu u ekonomiju.

Međutim, rezultat samog procesa uokviravanja tržišta (i time oblikovanje ekonomskih agenata) su eksternalije koje opet ocrtavaju konstantan proces prelijevanja, u kome akteri isključeni iz tržišta zahtijevaju svoje uključenje, tražeći »internalizaciju eksternalija«. Vidjeli smo na primjeru zagađenja kako ugroženi građani zahtijevaju da se u tržište uključi nadoknada štete koja im je nanijeta. U takvim slučajevima postoji potreba za nekom vrstom regulacije institucije koja ima moć tražiti od tvornice nadoknadu štete, tako da stvaranjem nove regulacije, ova eksternalija može ući u tržišni proces te time biti internalizirana. Najočigledniji kandidat za regulacijsku ulogu je država i netko može prigovoriti ANT pristupu ne samo da je sklon substantivizmu i metodološkom holizmu (ili kolektivizmu) ekonomskih teorija koje inzistiraju na ukorijenjenosti tržišta u društveni kontekst nego i da zagovara nekakvu regulacijsku ulogu države na tržištu i u ekonomiji općenito.

ANT pristup, međutim, ne podržava tezu da se tržište može samo-regulirati svojim »prirodnim zakonima«, a ne podržava ni tezu da država treba imati značajnu ulogu u reguliranju tržišta. Istovremeno, ANT ne traži kompromis negdje između ove dvije teze. Sama nemogućnost da se odgovor nađe u postojanju prirodnih tržišnih zakona ili determiniranog društvenog konteksta navodi ANT teoretičare da odustanu od bilo kakvog kompromisa, odnosno da radije ignoriraju i metodološki individualizam i metodološki holizam. Država, samo kao jedan akter u procesu, može participirati na tržištu, ali ne i determinirati ga. Naglasak je na »može« jer država »ne mora« ni participirati. Dok se, prema Callonovu pristupu, bez uokviravanja tržišta (definiranje čemu se može odrediti cijena) ne može niti dizajnirati niti održavati tržište, samo uokviravanje stvara eksternalije koje zahtijevaju svoje uključenje u tržište. Internalizacija ovih eksternalija je politički proces u kojem i država može imati ulogu, ali u tom procesu participiraju i drugi agenti kao što su nevladine organizacije, ekonomske i društvene znanosti, organizacije građanskih inicijativa, metrološke institucije itd.

Rezime

Ovaj je tekst pokušao predstaviti ANT kao jedan alternativan pristup razumijevanju ekonomije i tržišta. Ekonomske se teorije bliske neoklasičnom pristupu temelje na pretpostavci da su pravila tržišta rezultat »prirodne« težnje racio-

nalnih pojedinaca da ispune svoje osobne interese i da takvi »prirodni zakoni« omogućuju tržištu da se samo regulira. Suprotno tome, ekonomske teorije bliske marksističkom i keynesijanskom pristupu pretpostavljaju značajnu ulogu države u reguliranju tržišta. Jedan se pristup bazira na racionalnom pojedincu, drugi na ukorijenjenosti tržišta u društveni i politički kontekst. Nasuprot tome, Callon (1998) smatra da razumijevanje tržišta zahtijeva jedan pristup u kojem identitet aktera nije predeterminiran nego je rezultat umrežavanja. Fokus je takvog pristupa na relacijama i vezama među heterogenim entitetima, čime se odbacuju formalizam i metodološki individualizam neoklasičnih ekonomskih teorija, ali i substantivizam i metodološki holizam »društvenih« ekonomskih teorija.

Dvije su najvažnije implikacije ovakvog pristupa: otvaranje novih načina izučavanja tržišta i ekonomije, kao i jedan alternativni pristup razumijevanju intervencija države i društva u tržišne procese. Prema ANT pristupu, niti se tržište može samo-regulirati, niti ga država može regulirati, ali isto tako ANT ne nudi kompromis negdje na »srednjem tlu« između ove dvije teze. ANT teoretičari, u stvari, nisu skloni kompromisu i ne povezuju svoje postavke s prirodnim tržišnim zakonima, odnosno s konceptom determiniranog društvenog konteksta. U tom kontekstu, i država (kao i svi ostali akteri u jednom društveno-tehnološkom aranžmanu) može samo participirati na tržištu, a ne i determinirati to tržište. ANT pruža jedan sasvim alternativan pristup razumijevanju tržišta koji se potpuno razlikuje od postojećih pristupa tržištu i po fokusu svog istraživanja i po razumijevanju uloge pojedinca i društva (a time i države) u oblikovanju i održavanju tržišta.

Literatura

- Agassi, J. (1960). »Methodological individualism«. *British Journal of Sociology* 11 (1960) 3, str. 244–270. doi: <https://doi.org/10.2307/586749>.
- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Callon, M. (1986a). »Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of Saint Briec Bay«. U: Law, J. (ur.). *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?*, str. 196–232. London: Routledge and Kegan Paul.
- Callon, M. (1986b). »The Sociology of an Actor-Network: The Case of the Electric Vehicle«. U: Callon, M.; Law, J.; Rip, A. (ur.). *Mapping the Dynamics of Science and Technology: Sociology of Science in the Real World*, str. 19–34. London: The Macmillan Press.
- Callon, M. (1998). »Introduction: the embeddedness of economic markets in economics«. U: Callon, M. (ur.). *The Laws of the Market*, str. 1–57. Malden (MA): Blackwell.
- Callon, M. (1999). »Actor-network theory – the market test«. U: Law, J.; Hassard, J. (ur.). *Actor Network Theory and After*, str. 181–195. Malden (MA): Blackwell.
- Callon, M. (2007). »What does it mean to say that economics is performative?«. U: MacKenzie, D.; Muniesa, F.; Siu, L. (ur.). *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Callon, M.; Lascoumbes, P.; Barthe, Y. (2009). *Acting in an Uncertain World: An Essay on Technical Democracy*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Çalışkan, K.; Callon, M. (2009). »Economization, part 1: shifting attention from the economy towards processes of economization«. *Economy and society* 38 (2009) 3, str. 369–398. doi: <https://doi.org/10.1080/03085140903020580>.
- Christophers, B. (2014). From Marx to market and back again: Performing the economy. *Geoforum* 57 (2014), str. 12–20. doi: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2014.08.007>.
- Fligstein, N. (2001). *The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Gibson-Graham, J. K. (1996). *The End of Capitalism (As We Knew It)*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Granovetter, M. (1985). »Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness«. *American Journal of Sociology* 91 (1985) 3, str. 481–510. doi: <https://doi.org/10.1086/228311>.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Latour, B. (1999). »On Recalling ANT«. U: Law, J.; Hassard, J. (ur.). *Actor Network Theory and After*, str. 14–25. Malden (MA): Blackwell.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, J. (1992). »Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity«. *Systemic Practice* 5 (1992) 4, str. 379–393. doi: <https://doi.org/10.1007/bf01059830>.
- Law, J. (2000). »Networks, Relations, Cyborgs: on the Social Study of Technology«, Centre for Science Studies. Dostupno na: <http://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/law-networks-relations-cyborgs.pdf> (pristupljeno 28. 12. 2017.).
- Miller, D. (1998). »Conclusion: A Theory of Virtualism«. U: Carrier, J.; Miller, D. (ur.). *Virtualism: A New Political Economy*. Oxford: Berg.
- Palmaas, K. F. E. (2005). *ReVolutions: Innovation, politics and the Swedish brand* (doktorska disertacija). London: London School of Economics and Political Science.
- Parker, W. D. (2006). »Methodological Individualism vs. Methodological Holism: Neoclassicism, Institutionalism and Socioeconomic Theory«. *Congress of the International Association for Research in Economic Psychology and the Society for the Advancement of Behavioral Economics*. Paris: Socioeconomic Foundations.
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston (MA): Beacon Press.
- Rainer, D. (2011). »The Methodological Standpoint of the 'économie des conventions'«. *Historical Social Research* 36 (2011) 4, str. 43–63.
- Thomas, N. (1991). *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wolff, R. D.; Resnick, S. A. (2012). *Contending Economic Theories: Neoclassical, Keynesian, and Marxian*. Cambridge (MA): MIT Press.

Edin Tabak, Damir Kukić

Actor-Network Theory

Alternative Approach to Understanding the Market

Abstract

Many economic theories are based on the assumption that the rules of the market are the results of "natural" tendencies of rational individuals to gain their interests, and that those »natural laws« enable the market to be self-regulated. Their critics insist on a more significant role of state and society in the regulation of the market. Differences between these two camps are apparent: the first approach is based on rational individuals, the second one is based on the embeddedness of markets in the social and political context. However, both approaches are based on modernist dichotomies between subject and object, individual and collective, nature and society, which make it difficult to render the complexity of linking heterogeneous actors in the market. This text will propose Actor-Network Theory as an alternative approach to understanding markets. Such an approach implies that neither can market be self-regulated nor can a state regulate it. The market is instead viewed as an actor-network in which heterogeneous actors participate in its construction and maintenance.

Key words

actor-network theory, performativity, market, Michel Callon